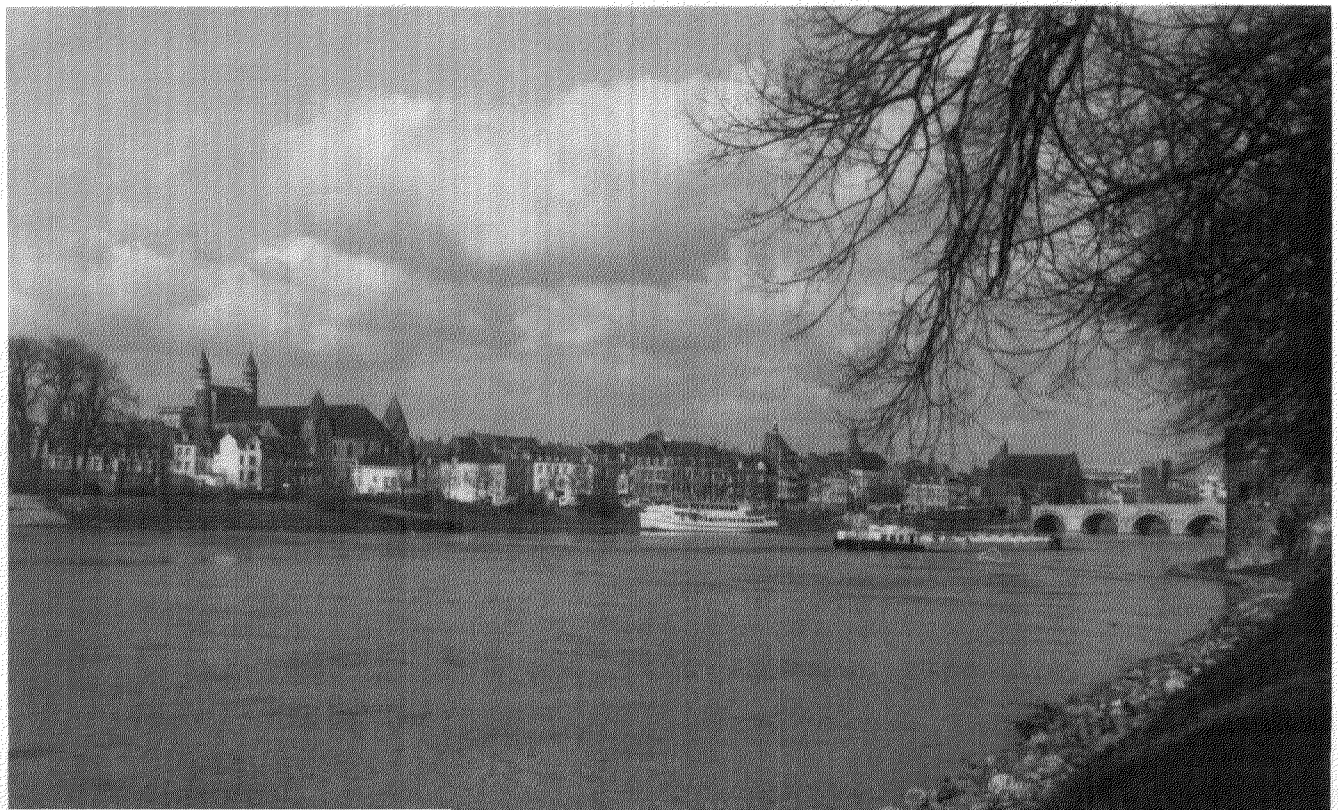

Wandelend door de straten van Maastricht kun je je bewust worden van de stad, of van dat conglomeraat van nederzettingen, waaruit de laatmiddeleeuwse én hedendaagse stad gegroeid is. Je kunt je bewust worden dat het leven zich lang geleden op een ander niveau – of ‘maaiveld’ in archeologisch vakjargon – heeft afgespeeld. Soms wordt je hardhandig met dat verleden geconfronteerd, wanneer je plots tegen een transparante schutting aanloopt en in de ingewanden van de stad kijkt waar de stedelijke archeologen met hun speur- en documentatiewerk bezig zijn. Je kunt naar het Bonnefantemuseum gaan, tussen Markt en Vrijthof – Entre-Deux – om voorwerpen te zien en achtergrondinformatie op te doen.¹ Je kunt ook gewapend met wat extra kennis gaan rondkijken, je ogen de kost geven en mijmerend proberen te begrijpen waarom een straat loopt zoals ie loopt en waarom het ene straatje daalt en het andere stijgt. Dan zijn er ook nog panden die hun eigen opgravingsgeschiedenis vertellen, meestal niet zichtbaar, maar soms indrukwekkend aanwezig, wanneer je in de kelder afdaald.

Op zoek naar de verdwenen stad

Het bodemarchief

Titus A. S. M. Panhuysen

Inleiding

Maastricht is een oude stad, volgens velen de oudste stad van ons land. Als je er rondloopt, kun je het verleden voelen. Het zit in de huizen, hoe fraai en afgelakt ze ook gerestaureerd zijn. Het zit in de krommende straten en de versmalende steegjes, die altijd weer uitkomen op een plein, bij een kerk, of doodlopen tegen de verweerde spaarbogen van de 13de-eeuwse stadsmuur. Het verleden zit in Maastricht ook in de grond, Maastricht staat op zijn verleden, zoals eenieder tegenwoordig behoort te weten.² Elke bouwput levert opnieuw het bewijs, elke kuil toont ons opnieuw de lagen afval en puin en soms hele muurwerken die daar zijn afgezet door het wonen en werken van meer dan tachtig generaties Maastrichtenaren. Op sommige plaatsen is het pakket afval – het bodemarchief – meer dan zes meter dik, daar hebben

▲ Het bodemarchief, een gulden snede van de geschiedenis. Opgraving Derlon 1983. Foto gemeente Maastricht.

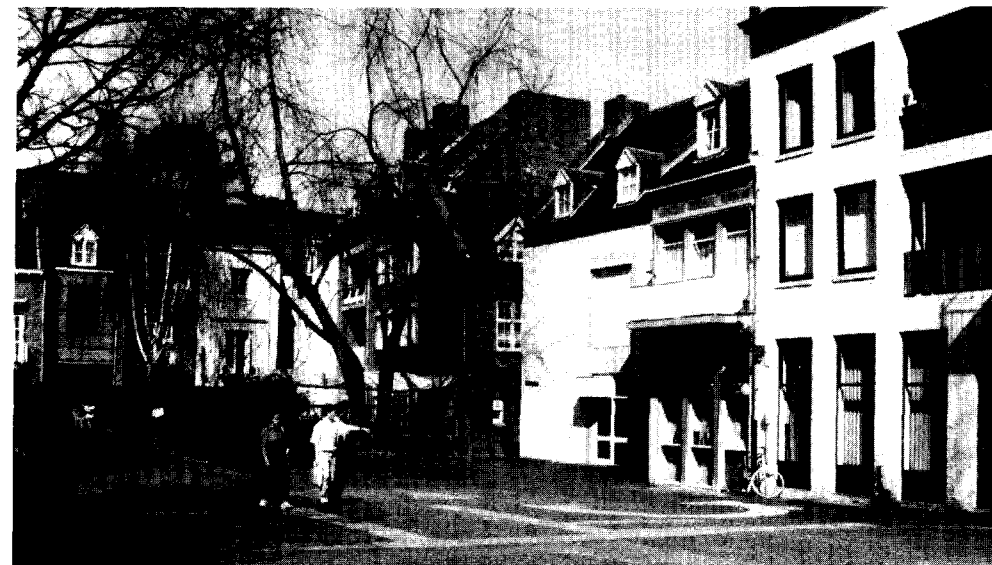
van Maastricht

blijkbaar altijd mensen gewoond. Dat is bijvoorbeeld zo in het hart van de oude stad op de oever van de Maas, in het Stokstraatkwartier. Elders, verder weg van het oude centrum en dicht bij de stadsmuren van de 14de en 15de eeuw, is het bodemarchief niet meer dan een halve meter of een hele meter dik, want de mensen hebben er minder intensief gewoond, niet op een kluitje, of slechts een paar honderd jaar. Soms heeft het verleden helemaal geen dikte, en bestaan de enige relictten uit wat verkleuringen, wat sporen in de grond. Elke nieuwe generatie voegt nieuwe gegevens toe aan het bodemarchief, maar haalt tevens oude gegevens weg. Dat is altijd al gebeurd, dat deed de Romein die in 200 na Chr. een tempel bouwde, dat deed bisschop Monulfus die omstreeks 550 de eerste grafkerk voor Servatius stichtte, dat deed de middeleeuwse stadsmens die een stenen huis met gewelfde kelders liet optrekken. En, omdat de rommel van alle woonactiviteiten tot in het begin van de Nieuwe Tijd minder precies werd opgeruimd, ja,

vaak zelfs werd uitgespreid, ingegraven of afgedekt, rees de bodem, decennium na decennium, vele centimeters, soms tot vele meters toe. Ook wij laten een afdruk van onze tijd in de bodem achter. Maar wij doen meer. Nooit in de geschiedenis van de mensheid werden zulke omvangrijke, zo veelvuldige en zo'n allesvernietigende bouwactiviteiten ontplooid als in onze tijd. Werd vroeger alles met handkracht uitgegraven en opgebouwd, werden oude muren en funderingen vaak opnieuw gebruikt, tegenwoordig is het goedkoper om elke 'vervuiling' uit de bodem te verwijderen, zodat er geen statische berekening verkeerd kan gaan en geen boorkop kan vastlopen in een muur of oude waterput. Bouwen aan ónze toekomst zet heel ons verleden op de schop.

Het vak archeologie beoogt door middel van een zo goed mogelijke waarneming en beschrijving van materiële resten van het verleden het leven van onze voorouders te reconstrueren, zodat in samenhang met de onderzoeksresultaten

◀ Maastrichts silhouet vanuit het zuidoosten. Foto Wil Urlings.

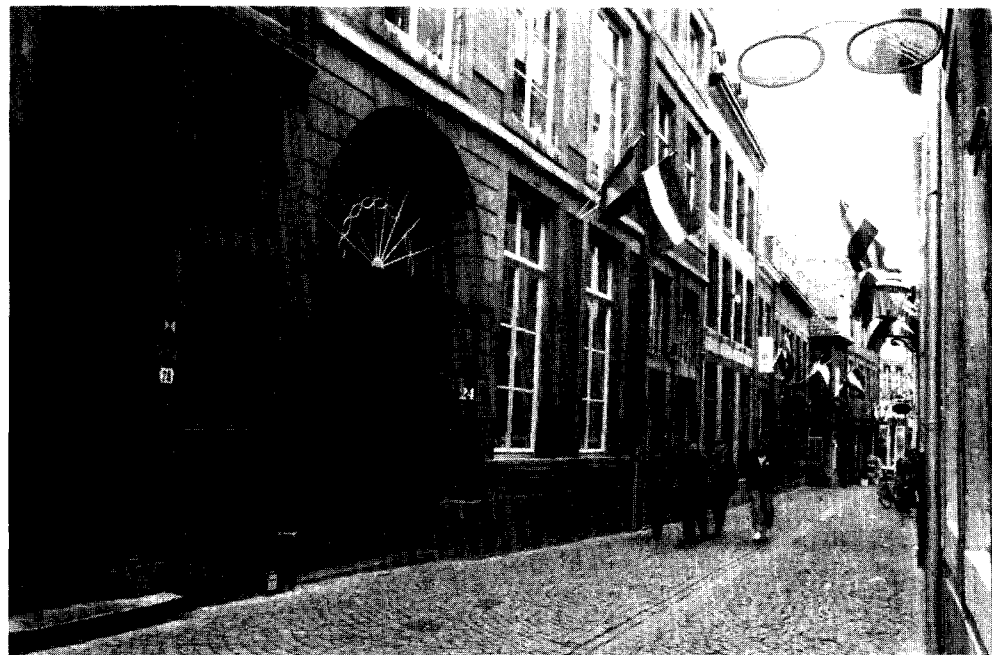
▲ De contouren van de Romeinse gebouwen aangegeven in het plaveisel van 'Op de Thermen', middenin het Stokstraatkwartier. Foto Wil Urlings.

In 1840 werd onder Stokstraat 24 voor de eerste keer in Maastricht een opgraving uitgevoerd. Foto Wil Urlings.

van andere historische disciplines een beeld van de ontwikkeling van de mens en zijn maatschappij ontstaat. Niet lang geleden zochten de archeologen nog maar zelden hun werkterrein in de steden. Dat kwam, omdat er weinig belangstelling was voor het middeleeuwse en voor het jongere verleden. Bovendien informeerden de schriftelijke bronnen ons toch al voldoende, dachten we.³ Daarbij kwam dat de archeologen er nog vanuit gingen, dat in de stad door eeuwenlange intensieve bewoning en bebouwing weinig te onderzoeken zou zijn. Er werden wel incidenteel onderzoeken in de steden uitgevoerd, ook in Maastricht waar opgravingen werden gedaan naar het Romeinse verleden,

of in andere steden, waar een kerk of een kasteel werd onderzocht. De noodzaak van de bestudering van de stad als nederzettingenfenomeen, het onderzoek van de bodem van de stad als een van de rijkst denkbare, en meest bedreigde, archeologische reservoirs is iets wat tot het bewustwordingsproces van de jongste decennia hoort.

In het begin van de vorige eeuw ging de Maastrichtse stadshistoricus M. van Heylerhoff er vanuit dat het Romeinse verleden nog zicht- en tastbaar was in de muren en de bouwwerken om hem heen.⁴ Zwart geblakerde en afgeschilferde rondbogen van stoere, middeleeuwse muren waren voor hem Romeins. Naar aanleiding van de eerste opgraving in Maastricht en de ontdekking van de Romeinse thermen in de jaren veertig van de 19de eeuw schreef de toenmalige directeur van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden echter, dat er tot op dat moment 'geen stellige bewijzen van het vroeger aanwezige van Romeinse gebouwen' bekend waren. In de tweede helft van de eeuw was het rijksarchivaris J. Habets die vele notities maakte en vondsten verzamelde bij het graven van de eerste sleuven voor water, gas en riolering. In het begin van deze eeuw ondernamen stadsarchitect W. Sprenger en archivaris W. Goossens diverse opgravingen in en om de Onze Lieve Vrouwekerk. Het waren de eerste gerichte onderzoeken, die vooral tot doel hadden meer te weten te komen over het laat-Romeinse *castellum* of versterking, en over de vroege middeleeuwen.⁵ De theorieën van Goossens zijn nu nóg voor een deel van kracht. Na de oorlog verscheen de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek ten tonele. De belangstelling voor Maastricht was thematisch en vooral afhankelijk van de aanwezige wetenschappers. Het eerste grote onderzoek werd in 1953-1954 uitgevoerd ter gelegenheid van een grote opknapbeurt van de pandtuin van de Sint-Servaas. Doorlopende begravingen van de laat-Romeinse tijd tot in de late middeleeuwen leverden het bewijs voor de bewoningscontinuïteit van Maastricht in de overgang van de Romeinse naar de middeleeuwse periode.⁶ Tussen 1955 en 1965 was de dienst praktisch onafgebroken aanwezig bij de eerste grote sanering van een oude stadswijk in Nederland, de restauratie van het Stokstraatkwartier. Onder leiding van J. Bogaers werden de Romeinse lagen in en onder de middeleeuwse kelders nauwkeurig onderzocht. Een plattegrond van een hele wijk mét het honderd jaar eerder ontdekte badge-

bouw, en mét veel nieuwe gegevens over de 4de-eeuwse versterking kwam tot stand. In dezelfde tijd werden de Romeinse brug over de Maas, met de indrukwekkende vondst van vele tientallen gebeeldhouwde stenen, en de rijke graven van Belfort ontdekt. In 1969-1970 leidde J. Bloemers de grote Vrijthof-opgraving, die voorafging aan de bouw van de ondergrondse parkeergarage, en in 1974 werd de laatste 'Stokstraat-opgraving' gehouden aan de Havenstraat. De beide laatste stadsonderzoeken avant-le-mot slosten een periode van rijksbetrokkenheid bij het Maastrichtse bodemonderzoek af.⁷ Door een nieuw onderzoeksbeleid bij de in Amersfoort gevestigde dienst viel het verre Maastricht voortaan buiten de boot. Bovendien begon de stad geleidelijk uit een lange slaap te ontwaken, en zoveel plannen en toekomstdromen te ontwikkelen, dat het voor een onderbezette en verre rijksdienst niet langer mogelijk was het lokale bodemarchief op verantwoorde wijze te beheren en te onderzoeken. Zeker niet, nu intussen de inzichten betreffende het archeologische stadsonderzoek danig gewijzigd waren.⁸

In 1979 besloot het gemeentebestuur zelf een actief beleid te gaan voeren op het terrein van het oudheidkundig bodemonderzoek. Directe aanleiding vormden enige nare ervaringen bij stadsvernieuwingsprojecten, waar niemand zich bekommerde om de archeologische begeleiding en door een aantal bodemjutters een lucratief handelje in oudheden werd georganiseerd. Er werd met ingang van 1 juni 1979 een stadsarcheoloog benoemd, die ondergebracht werd bij de

dienst openbare werken, het zenuwcentrum van de vergunningverlening voor en het toezicht op de bouw in de stad.⁹ Bij de reorganisatie van 1 oktober 1986 gingen de archeoloog en zijn medewerkers samen met de met monumentenzorg belaste ambtenaren één afdeling vormen bij de nieuwe dienst stadsontwikkeling. In 1989 bestaat de sectie archeologie uit vijf medewerkers in vaste dienst, zes medewerkers op additionele basis, een aantal vaste vrijwilligers en wisselende aantallen arbeidscontractanten. De organisatie omvat de sectoren beleid en documentatie, veldonderzoek, depot voor bodemvondsten, en publieksgerichte producten (publicaties, tentoonstellingen, lezingen).

De gemeentelijke archeologie is vooral gericht op het beheer van het stedelijke bodemarchief, d.w.z. op de bescherming daarvan of op de documentatie van stukken bodemarchief die door graafactiviteiten dreigen verloren te gaan. Tot dusverre is de uitvoering van het beleid informeel geregeld en worden de kosten van het onderzoek grotendeels door de gemeente zelf opgebracht. Momenteel wordt een meer formele bescherming van het bodemarchief voorbereid en een doorbelasting van de opgravingskosten naar de bouwprojecten overwogen.

Niet elk nieuwbouwproject kan en moet voorafgegaan worden door oudheidkundig bodemonderzoek. Het bodemarchief van Maastricht levert zijn eigen prioriteitstelling. Van invloed zijn de stand van het internationale stadsonderzoek, en voorts de vraagstellingen die de ontwikkeling van het vakgebied naar voren brengt. Essentieel voor het werk van de gemeentelijke archeologische eenheid is een wis-

Het centrum van de Servaasverering, de kleine krypte in de Sint-Servaaskerk. Foto gemeente Maastricht.

'The Ermine Street Guard' in Maastricht ter gelegenheid van de opening van hotel Derlon op 6 september 1986. Foto Wil Urlings.

De plaats van de Romeinse Maasoever is hier nog herkenbaar in de Eksterstraat.
Foto Wil Urlings.

selwerking met universitaire instituten en met diverse collegae ter onderbouwing van de werkzaamheden. De eigen gegevens dienen toegankelijk te zijn voor onderzoek door derden.

Historische schets

Temidden van de steden van Nederland neemt Maastricht een aparte plaats in. Het is een van de weinige steden met een Romeins verleden en zelfs de enige stad, die zonder onderbreken bewoond is gebleven. Vergeleken met diverse steden in Frankrijk en Duitsland is de positie van Maastricht overigens minder uniek.

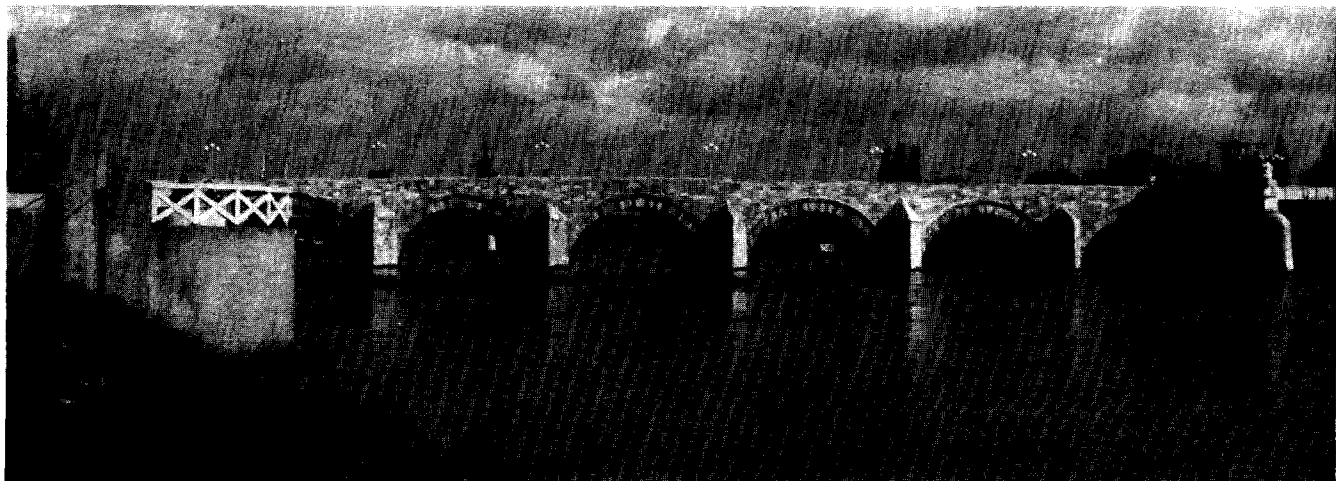
Van oudsher waren de Maastrichtenaars fier op hun Romeinse afstamming. Het heette zelfs dat Julius Caesar of tenminste Drusus de stad had gesticht. Feitelijke bewijzen voor die hoge ouderdom waren er niet, totdat in de veertiger jaren van de 19de eeuw door stadsarchitect M. Hermans en de Leidse archeoloog C. Leemans voor het eerst gebouwresten uit de Romeinse tijd werden opgegraven. De historische bronnen zijn weinig mededeelzaam over Maastricht in die periode. Er zijn geen eigentijdse teksten of inschriften bekend die de plaats direct noemen. Alleen een stukje tekst bij de Latijnse geschiedschrijver Tacitus uit het begin van de 2de eeuw na Chr. moet op Maastricht betrekken worden. Het gaat over de Romeinse veldheer Labeo, die tijdens de Bataafse opstand (69-70 na Chr.) de brug over de Maas – *pons mosae fluminis* – bezet houdt, terwijl Julius Civilis met zijn bondgenoten, komende uit Keulen en op weg naar het westen, haar probeert in handen te krijgen: het oudst bekende verslag van een strijd om de Maasovergang.¹⁰ De Latijnse naam van

de stad – *Traiectum ad Mosam* (Maasoversteek) – komt pas in de middeleeuwen op, de oudste vermeldingen – *Traiectum* en *Urbs Treiectinsis* – stammen uit de 6de eeuw.¹¹

Nauw verbonden met de Romeinse tijd én met de daarop volgende christelijke periode is de persoon van bisschop Servatius, eerste bisschop van de Tongeren en begraven te Maastricht († 384), en patroonheilige van de stad. De legendarische overlevering van hem en zijn opvolgers, en de tastbare aanwezigheid van zijn

De plaats van de oudste vaste oeververbinding aangegeven door een betonnen platform.
Foto Wil Urlings.

majestueuze grafkerk maakten dat nauwelijks iemand ooit getwijfeld heeft aan de ouderdom van Maastricht. Dankzij Servaas en de vroege inplanting van het christendom gold Maastricht van oudsher als een stad waar de breuk tussen de antieke tijd en de middeleeuwen niet zo groot was als voor elders vaak wordt aangenomen.¹²

Maastricht, stad of niet in de Romeinse tijd, stedelijke allure of niet, was in alle geval een plaats of stad van importantie in de vroege middeleeuwen. Daarover laten de schriftelijke bronnen, die vanaf de 6de eeuw snel in aantal groeien, geen twijfel. Ondanks de verplaatsing van de bisschopszetel naar Luik in het begin van de 8ste eeuw, consolideert en versterkt de stad haar positie. Een uiterst belangrijke rol moet toegeschreven worden aan de Servaasabdij, die in de Merovingische tijd ontstaan was bij de grafkerk van Servaas. Zij was gedurende langere tijd een fixatiepunt van de machtsaspiraties van wereldlijke en geestelijke leiders over Lotharingen.¹³ Tot de ommuring van Maastricht in de 13de eeuw lag de abdij buiten de stad, aan de westkant, waar vroeger de grote begraafplaats langs de weg naar Tongeren had gelegen. Het is aannemelijk, dat Maastricht al in de 10de of 11de eeuw ommuurd was, maar voor die theorie zijn nog geen historische of archeologische bewijzen voorhanden. In ieder geval moet het beveiligde gebied aanmerkelijk kleiner zijn geweest dan de 36 ha van de 13de-eeuwse stad.

De stadsontwikkeling van Maastricht is in meer opzichten buitengewoon interessant. Niet alleen vanwege zijn uitzonderlijke positie in Nederland, maar ook als voorpost van centraal-Europese steden, en als specimen van de steden in de Maasvallei die in de Karolingische tijd de aanzet zouden hebben gegeven voor de ontwikkeling van de versterkte stad als zodanig.¹⁴

Hoewel de plattegrond van Maastricht in tal van vergelijkende studies een rol speelt, is het een groot nadeel dat de 13de-eeuwse ommuring zo'n star gefixeerde toestand weergeeft, die weinig laat herkennen van de voorafgaande ontwikkelingen. Bovendien bieden de schriftelijke bronnen weinig uitkomst om in oudere situaties door te dringen. Pas sedert in Maastricht op grote en systematische schaal archeologisch onderzoek in de bodem van de stad wordt uitgevoerd, is duidelijk geworden dat in het stedelijke bodemarchief juist de gegevens uit de tijd vóór 1000 vaak voortreffelijk zijn bewaard. Door de aanwas van talrijke

nieuwe, archeologische gegevens ontvangt het onderzoek naar de vroegste ontstaansgeschiedenis van de stad essentiële impulsen. Daarnaast brengt de archeologische wetenschap heel wat kennis binnen bereik, waardoor speciaal het leven van alledag binnen de nederzetting kan worden ingekleurd. Het bodemarchief van Maastricht is bij uitstek geschikt voor het onderzoek van de continuïteit van de laat-antieke naar de middeleeuwse periode en voor de studie naar het ontstaan van de middeleeuwse, versterkte stad.

▲
Het bodemarchief toegankelijk gemaakt in de Museumkelder Derlon sinds 25 maart 1988. Foto gemeente Maastricht.

Confrontatie met de Romeinen

De Romeinen zijn uit het stadsbeeld van Maastricht verdwenen. Met carnaval zie je nog wel verklede Romeinen en ook bij andere feestelijke gelegenheden worden graag nep-Romeinen ten tonele gevoerd, zoals een paar jaar geleden de 'Ermine Street Guard' bij de opening van een hotel. Op de een of andere manier hoort de Romein bij Maastricht. Als je op de Romaanse (!) Servaasbrug staat en schuin naar het zuiden kijkt, richting Onze Lieve Vrouwekerk, dan zie je een halfronde betonblok tegen de Maaskade geplakt met een hekje erop en een beeldengroepje. Daar bouwden de Romeinen ongeveer tweeduizend jaar geleden de eerste vaste oeververbinding, als schakel in de grote legerstraat van Noord-Frankrijk naar Keulen, de bedoelde hoofdstad van de Germaanse Provincies. Tacitus noemt een *Pons Mosae* – Maasbrug –, en bedoelt welhaast zeker de brug in Maas-

tricht. De brug werd vele malen hersteld, en bleef tot de bouw van de Servaasbrug omstreeks het einde van de 13de eeuw een van de belangrijkste elementen van de infrastructuur van Maastricht. In haar bloeitijd had de brug stenen pijlers met driehoekige stroombrekers naar het zuiden. De bovenbouw was van hout. De Romeinse brug werd pas in 1963 bij kanaliseringswerken teruggevonden. Vooral de talloze gebeeldhouwde stenen van graf- en wijmonumenten uit de 1ste tot 3de eeuw, die in de 4de eeuw bij gebrek aan nieuwe stenen in de brug verwerkt waren, baarden destijds opzien. Het platform aan de Maas werd eind 1983 aan de Maastrichtse bevolking aangeboden door de bouwers van de Noorderbrug, de vijfde en voorlopig laatste brug over de Maas te Maastricht.

Van het platform loopt in rechte lijn naar het westen een tweetal straatjes dwars door het Stokstraatkwartier: de Eksterstraat en de Plankstraat. Beide straatjes volgen het oorspronkelijke Romeinse tracé naar de brug. Middenin het eerste straatje overbrugt een stenen trap van zeven treden het hoogteverschil van de Maaskade naar de Stokstraat. Zowel hier als op andere plaatsen in de directe omgeving – Eikelstraat, Graanmarkt is nog iets merkbaar van het oorspronkelijke landschap. Waar nu de trappen liggen, was in het begin van de jaartelling de oever van de rivier, dus aan de

achterkant van de huizen langs de Stokstraat. Door de bewoning op de oever is de rivierlijn oostwaarts opgeschoven, in totaal zo'n tachtig meter, bijna de breedte van de rivier!

Gaan we vervolgens rechtsaf de Stokstraat in, een middeleeuwse straat die haar naam dankt aan de 'Stock' of gevangenis. Halverwege aan de linker kant ligt het pand 'de Sampson', nummer 24. *'Het was in het voorjaar 1840 dat men in Maastricht, bij het uitgraven van eenen kelder, in een achtergedeelte van een huis, gelegen in de Groote Stokstraat, wijk E no. 1083, en toebehoorende aan den Heer bierbrouwer Rutten, op eene vrij aanmerkelijke diepte beneden den beganen grond, op overblijfsels stootte van metselwerk, dat al spoedig de aandacht van eenige oudheidsvrienden tot zich trok, en bij nader onderzoek een gedeelte van eene Romeinsche badinrigting scheen uit te maken'*.¹⁵ Hier werd de eerste opgraving van Maastricht verricht, hier werden de eerste bouwresten uit de Romeinse tijd gevonden en in kaart gebracht door Lee-mans en Hermans.

Aan de achterkant van Stokstraat 24 vinden we het pleintje 'Op de Thermen'. De naam zegt al genoeg, maar ook in het plaveisel is iets te zien wat met de naam samenhangt: de plattegrond van de opgegraven gebouwen. Toen in 1955 de sanering van de Stokstraat werd aangepakt, kwam een programma van archeologisch onderzoek op gang onder leiding van J. Bogaers, gepromoveerd op de Romeinse tempels van Elst in de Betuwe en specialist bij uitstek in de provinciaal-Romeinse archeologie. Hij liet op alle plaatsen, die vrij kwamen, maar ook in moeilijk toegankelijke kelders onderzoek verrichten naar resten uit de Romeinse tijd. Hij vond van alles, maar verwonderlijk was de goede toestand waarin het muurwerk verkeerde. Onder de panden Stokstraat 20-22-24 ontdekte hij een gebouw uit het begin van de 2de eeuw, dat een halfronde uitbouw (apsis) had aan de westkant. Ten noordwesten ervan vond hij een huis, dat pas in de loop van de 2de eeuw gebouwd werd, met een kelder en een vertrek met vloerverwarming (hypocaustum). Aan de zuidzijde hiervan kwam hij in de 'badinrigting' of 'thermen' terecht, die al gedeeltelijk door Lee-mans bekeken waren. Het badgebouw was een van de belangrijkste publieke ruimten in het 2de en 3de-eeuwse Maastricht, zowel voor de eigen inwoners als voor de passanten. De ingang van het gebouw lag aan de westkant, waar toen – onder de huidige Havenstraat – de grote Romeinse weg voorbij voerde.

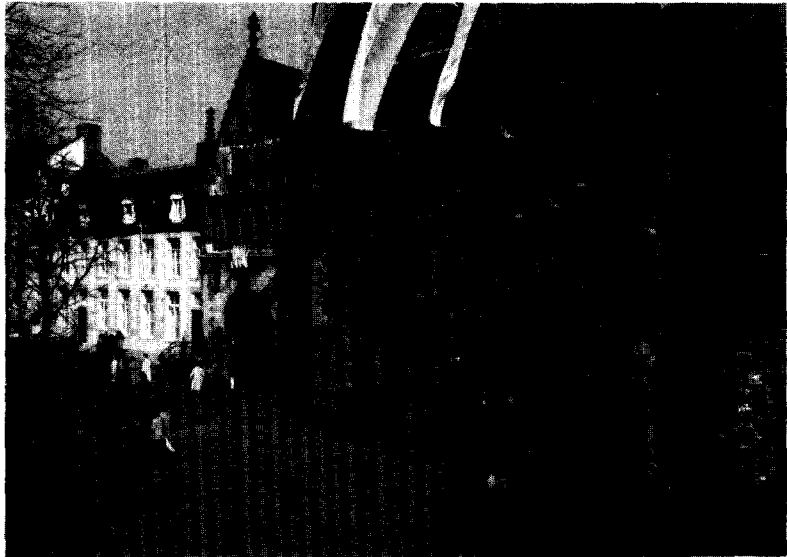
Het unieke Juppitermonument in het heiligdom van Derlon. Foto gemeente Maastricht.

Het complex was tenminste 15 x 25 meter groot. Hoewel de muurresten zeer indrukwekkend waren, zijn ze na afloop van het onderzoek afgedekt met zilverzand en niet meer zichtbaar.¹⁶

Aan de westkant van het Thermenpleintje ligt de Havenstraat. In 1980 werd ontdekt dat deze straat de oude loop volgt van de eerste Romeinse route, die vervolgens afbuigt naar de Plankstraat, Eksterstraat en de Maas. In de kelder van Havenstraat 18 is een zwaar stuk fundering te zien, dat evenwijdig loopt met de straat, en dat behoort heeft bij de muur van de Romeinse nederzetting of versterking uit de laat-Romeinse tijd, de 4de eeuw. De Romeinse weg lag toen al niet meer onder de Havenstraat, maar lag vermoedelijk verderop naar het westen, onder de Wolfstraat. Er moet veel veranderd zijn na de 3de eeuw, de tijd van de grote invallen en plundertochten door de Franken van over de Rijn. Op het eind van de 3de eeuw lag de hele nederzetting in puin. In het begin van de 4de eeuw werd op de puinhopen een soort fort gebouwd met een oppervlakte van 170 x 90 meter; het had tien ronde muurtorens en twee rechthoekige poorten, en was geheel omgracht. De westmuur lag net ten westen van de Havenstraat.

Nog een stuk van de westmuur én de westpoort, beide wel twee meter hoog bewaard, kunnen we zien onder hotel Derlon aan het einde van de Havenstraat, op de hoek van Plankstraat en O.L.-Vrouweplein. De opgravingen bij de nieuwbouw van het hotel in 1983 leverden zo'n perfect stukje bodemarchief op dat besloten werd ter plaatse een museumkelder te bouwen, die zowel op gezette tijden voor het publiek toegankelijk is, en ook fungeert als ontvangstruimte voor het hotel, dat daarmee in Nederland over een unicum beschikt.¹⁷ Als we door de glazen deuren van Plankstraat 23 – let op de deurknop: een vergroting van een Romeins zalfsteentje! – over de wenteltrap in de kelder zijn afgedaald, staan we ongeveer drie meter beneden het moderne straatpeil op het straatniveau van 1600 jaar geleden en kijken zo tegen de binnenkant van de toenmalige stadsmuur aan. Een pakket van drie meter afval en ophogingen uit de middeleeuwen is dus verwijderd om de kelderruimte te maken! In de vloer van de kelder is een gat uitgespaard om de opgraving van nog oudere, en dieper liggende, bouwresten te laten zien. Ten eerste is er de noordelijke gevel met de ingangspoort (drempel en versierde boogstenen) van een tempelhof (een temenos) uit de 2de eeuw. De straat erlangs – de Plankstraat! – ligt

bijna een meter dieper dan het 4de-eeuwse wegdek (waar wij staan). Achter de poort strekt zich het roze gepleisterde tempelplein uit, met in een uitbouw van de kelder nog het kalkstenen voetstuk van een oorspronkelijk acht meter hoge, vierkante pijler, die overdekt was met gebeeldhouwde nissen met godenvoorstellingen. De pijler droeg een meer dan manshoog beeld van de hoofdgod Jupiter, waarvan enkele fragmenten zijn teruggevonden. Buiten de tempelhof, rechts van de poort en direct aan de grote weg, werd een vijf meter diepe waterput ontdekt, gebouwd van mergelsteen, die in de buurt – in de hellingen langs de Jeker – moet zijn gedolven. Op de bodem werd nog de katrol voor de puttemmer teruggevonden. Ook in de vloer van het tempelplein is een gat uitgespaard. En bijna anderhalve meter lager, onder de grindlagen van de Romeinse weg, en onder de humeuze resten van de vroegste Romeinse bewoning, is een met maaskei-tes geplaveid straatje zichtbaar, dat dwars overal onderdoor van hier naar nergens lijkt te lopen. Vondsten, o.a. een schenk-tuit in de vorm van een dierekopje, geven aan dat het weggetje er al was vóórdat de Romeinen zich hier vestigden.

Wanneer we weer boven zijn gekomen en op straat staan, realiseren we ons eerst goed wat er allemaal onder onze voeten ligt. We staan in de Plankstraat, hoog boven de Romeinse weg, zes meter boven het prehistorische keienstraatje. Een stukje verderop in de richting van het O.L.Vrouweplein ligt onder de straat de poortdoorgang van de 4de-eeuwse versterking. Voor ons loopt de weg op de Maas toe, op de brug aan die daar ooit naar Germania leidde. Net achter de trappen

▲ Grote steenblokken van de afbraak van de Romeinse versterking zijn verwerkt in de westbouw van de Onze Lieve Vrouwekerk.
Foto Wil Urlings.

De 'Juppitergigant' van Fons Bemelmans op het Onze Lieve Vrouweplein symboliseert het Romeinse verleden van Maastricht.
Foto Wil Urlings.

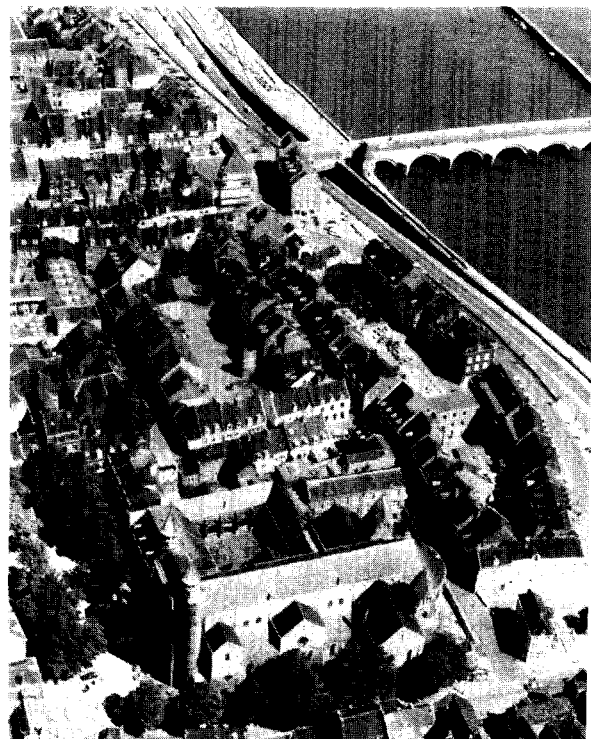
in de Eksterstraat moet de oostpoort van de versterking liggen. Links ervan werd in 1982, bij een opgraving aan de Houtmaas, nog een stuk muur en een van de ronde muurtorens gevonden. De eiken voor de heipalen van de fundering – het is daar immers een aangeslibde oeverzone! – bleken in de lente van 333 na Chr. te zijn gekapt.¹⁸ Ook aan de noordkant van het Thermenpleintje werd de 4de-eeuwse muur met een toren blootgelegd (in 1957 en 1959). De O.L.Vrouwekerk is precies boven zijn zuidwesthoek gebouwd. De grote blokken hardsteen op de hoeken van het westwerk van de kerk (± 1000) zijn zonder twijfel afkomstig van de kort daarvoor geheel af- en uitgebroken muren van de 4de eeuw. Ook in de kloostertuin van de kerk is onder een aantal golfplaten een ronding van een van de muurtorens te zien (de eerste die ontdekt werd, in 1910).

Op de noordelijke helft van het O.L.Vrouweplein verheft zich, temidden van de terrasjes, bovenop een gladde zuilschacht uit de 16de eeuw (afkomstig van het Dinghuis), een moderne versie van hét symbool bij uitstek van de Romeinse aanwezigheid in onze streken: Jupiter te paard met een tegenstrijdende barbaar onder de paardehoeven, symbool voor de macht van Rome, symbool van de keizer, symbool voor de overwinning van het goede. Fons Bemelmans blies het vergeten thema in 1984 nieuw leven in. Het Romeinse verleden is deel van het hedendaagse Maastricht!

► Het Stokstraatkwartier vanuit het zuidwesten met op de voorgrond de Onze Lieve Vrouwekerk. Foto gemeente Maastricht.

Het christendom, levende schakel met het verleden

Aan datzelfde O.L.Vrouweplein verheft zich het stoere bolwerk in ijzerkleurige zandsteen van de basiliek van de Sterre der Zee. De kerk is gebouwd, toen nauwelijks meer iets overleefde van het voormalige *castellum*. Er zijn goede argumenten aan te voeren, waarom de voorganger van de Romaanse kerk een kathedraal is geweest, de kerk van de bisschop. Ten eerste is de kerk gewijd aan Maria, zoals de bisschopskerken van Tongeren en Luik. Ten tweede is het de enige stadskerk binnen de Romeinse ommuring. Ten derde is de kerk met naaste omgeving altijd in handen van de bisschop van Luik gebleven. Door de opgraving Derlon weten we nu ook, dat onder de kerk de tempel, die bij het Romeinse heiligdom behoorde, gezocht moet worden, en, wie weet, ook nog een prehistorische voorganger. Eén lange cultuustraditie, gebonden aan dezelfde plaats! Onder een gebouw, dat in de twintiger jaren gebouwd werd tussen de Stokstraat en de kruisgang van de kerk, werden behalve een Romeins gebouw met een prachtig bewaarde kelder resten gevonden van een drieschepig gebouw van 30 x 15 meter. De archeologische pionier in de Maas-trichtse bodem, archivaris W. Goossens herkende in de plattegrond een kerkgebouw, en lanceerde de theorie van een Merovingische (vroegmiddeleeuwse) bisschopskerk.¹⁹ Het gebouw is vermoedelijk echter een laat-Romeins graanmagazijn

(*horreum*), maar het kan in de 6de of 7de eeuw verbouwd zijn tot kerk en behoort hebben tot het complex van de bisschop, die vermoedelijk een groot deel van het oude ommuurde areaal tot zijn beschikking had.

In de vroege middeleeuwen breidde de nederzetting zich, in tegenstelling tot veel andere, oorspronkelijk Romeinse woonplaatsen in ons gebied, flink uit. Maastricht lag gunstig aan de oude heerbaan, aan de grote rivier, was centrum van kerkelijk (en wereldlijk?) bestuur, werd centrum van handel en nijverheid. Er nestelden zich vele nieuwkomers net buiten de muren van het bisschoppelijke areaal of wat verder weg, in allerlei kleine kernen verspreid over heel het latere stadsgebied. Er ontstonden straten en open plekken onmiddellijk rondom de voormalige vesting. Zo markeren het O.L.Vrouweplein en de Wolfstraat de westzijde, de Maastrichter Smedenstraat de noordzijde, Houtmaas en Het Bat het Maasfront, en Graanmarkt en O.L.-Vrouweplein-Zuid de zuidzijde van de laat-Romeinse versterking.

Een aantal andere, voornamelijk infrastructurele elementen uit deze tijd, heeft zijn stempel gedrukt op de plattegrond van de stad. Zo kunnen we de oude heerbaan, nadat zij teloor is gegaan in de noordelijke huizenwand van de Maastrichter Smedenstraat, weer herkennen in de bocht achter het Dinghuis in de Jodenstraat, om dan zijn weg te vervolgen in westelijke richting: Grote Staat, Vrijthof-Noord en Brusselsestraat. De oude weg is altijd de belangrijkste invalsroute vanuit het westen gebleven.

De uitbreiding naar het zuiden, het Jekerkwartier, kon pas in de vroege middeleeuwen beginnen, wellicht na een afdamming van de noordelijkste Jekertakken in de laat-Romeinse tijd (de zuidgracht van de versterking werd door de Jeker gevoed!)? Toch is het Vrijthof in zekere zin nog een reminiscentie aan de verreikende invloed van de Jeker, en dit laag gelegen en drassige gebied was zeker tot de 10de eeuw voor geen bewoning of andere stedelijke functies geschikt.

Komende van het oer-Romeinse Stokstraatkwartier en gaande naar het Vrijthof kun je ervaren hoe klein de Romeinse kern was en hoe de nederzetting zich in de loop van een half millennium naar het westen heeft uitgebreid. Daar, achter de laagte van het Vrijthof, onderaan tegen de glooiende wand van het westelijke plateau – Tussen de Kerken, Keizer Karelplein –, aan de zuidkant van de Romeinse weg, ver buiten de bewoning, begonnen de mensen in de 4de

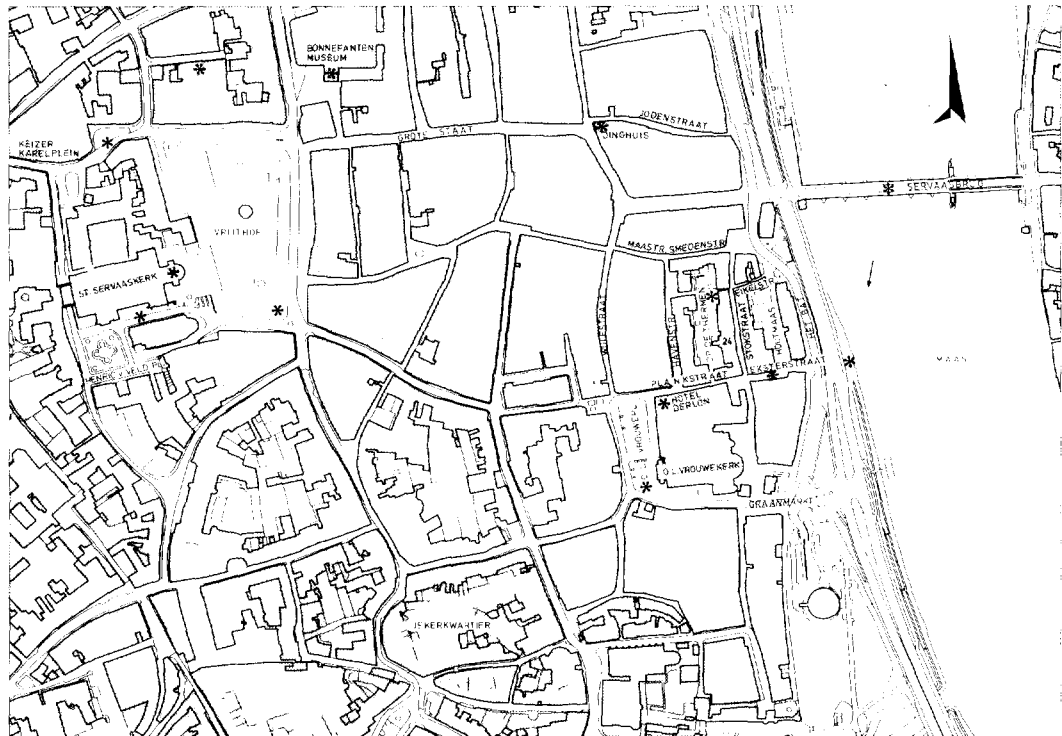
▲ De zuidzijde van het Vrijthof met de kerken. Foto Wil Urlings.

eeuw hun doden te begraven. Op dat grafveld werd in de tweede helft van de 4de eeuw (een van) de eerste bisschop(pen) van de Tongeren begraven: Servatius. Hij kwam uit de hoofdstad, zijn bisschopsstad, Tongeren. Op het graf gebeurden wonderen, gelovigen kwamen van heinde en verre. De mensen lieten zich graag in de buurt van de grote bisschop begraven: christenen. Twee eeuwen later bouwde zijn verre opvolger Monulfus een grote grafkerk, een *magnum templum*, bij zijn graf. De bisschoppen resideerden toen allang in Maastricht. Het *magnum templum* werd nog eens uitgebreid, en later, in de 8ste eeuw werd een nieuwe kerk gebouwd, mooier en groter dan haar voorganger, een van de grootste kerken van het noorden. Kerk en abdij genoten groot aanzien en verkregen steeds meer goederen tussen Moezel en Maas, en ten westen van de Maas. De abdij werd een factor van politiek gewicht, belangrijker dan de aanwezigheid van de bisschopszetel die in het begin van de 8ste eeuw voor Maastricht verloren ging en overgebracht werd naar Luik. In de 10de eeuw was Maastricht het centrum van het hertogdom Neder-Lotharingen, en de macht werd geconcentreerd rondom een nieuw en koninklijk plein: het Vrijthof. Aan de noordzijde voor het paleis van de hertog gebouwd, ten westen verrezen een gloednieuwe abdij en een prestigieuze kerk.²⁰

Duizend jaar al is het Vrijthof het hart van de stad Maastricht, al zestienhonderd jaar heeft de Maastrichtenaar Servaas in zijn hart gesloten. De bewijzen daarvoor, daar stappen wij dagelijks overheen.

Drs. Titus A. S. M. Panhuysen (1949). Stadarheoloog van de gemeente Maastricht sedert 1979. Adres: Dienst Stadsontwikkeling, Stadhuisstraat 5, 6211 CG Maastricht.

Plattegrond van het centrum van Maastricht met de in de tekst genoemde straten en aandachtspunten. ▶

1. Bonnefantenmuseum, Dominicanerplein 5, Maastricht (tel. 043-251655). Geopend di-vr 10-17 en zaterdag 11-17.
2. Panhuysen, T. A. S. M., *Maastricht staat op zijn verleden*, Maastricht 1984 (Vierkant Maastricht 3).
3. Zie: Verhaeghe, F. en H. L. Janssen, *Stadsgeschiedenis en stadsarcheologie*, in: *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, LIII (1982), 1-51.
4. Heylerhoff, M. van, Notice sur l'origine de la ville de Maestricht et sur les enceintes qu'elle a eues à diverses époques, in: *Annuaire Province Limbourg* 1825, 95-127.
5. Goossens, W., Het Romeinsche Castellum te Maastricht, in: *Oudh. Meded. Leiden* 4 (1923), 45-54. Idem, Voor- en Vroeghistorische Oudheden, in: *De monumenten in de gemeente Maastricht*, 's-Gravenhage 1926-1953, 26-53.
6. Ypey, J., *Merovingische ambachtkunst*, Baarn 1956. Verwers, W. J. H., Het grafveld in de Pandhof van de Sint-Servaas te Maastricht, een voorlopig verslag, in: *Munsters in de Maasgouw* [bundel Munsters], Maastricht 1986, 56-71.
7. Bloemers, J. H. F., Twenty-Five Years ROB-Research in Roman Limburg, in: *Berichten ROB* 23 (1973), 237-258. Idem, Meer dan 130 jaren oudheidkundig bodemonderzoek in het Stokstraatgebied te Maastricht, in: *Stokstraatgebied Maastricht*, Maastricht 1973, 101-122.
8. Zie het rapport van W. A. van Es, J. M. Poldermans en H. Sarfatij, *Het bodemarchief bedreigd; archeologie en planologie in de binnensteden van Nederland*, Amersfoort/'s-Gravenhage 1982.
9. Panhuysen, T. A. S. M., Zorg voor het bodemarchief, in: *Tussen twee bruggen; Maastricht in de tijd van Baeten* [bundel Baeten], Maastricht 1985, 86-103.
10. *Historiae* IV, 66.
11. Gysseling, M., *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*, Brussel 1960, 646-647 s.v. *Maastricht*.
12. De Dijn, C. G. (ed.), *Sint-Servatius, bisschop van Tongeren-Maastricht; het vroegste christendom in het Maasland. Handelingen van het Colloquium te Alden Biesen (Bilzen), Tongeren en Maastricht 1984*, Borgloon-Rijkel 1986 (Kunst en Oudheden in Limburg 28).
13. Linssen, C. A. A., *Historische opstellen over Lotharingen en Maastricht in de middeleeuwen*, Assen/Maastricht 1985 (Maaslandse Monografieën 41).
14. Vergelijk: Ennen, E., Die Bedeutung der Maasstädte im Stadtwerdungsprozess des Mittelalters, in: *Mélanges F. Rousseau. Etudes sur l'histoire du Pays Mosan au moyen-âge*, Brussel 1958, 293-308.
15. Leemans, C., *Romeinsche Oudheden te Maastricht*, Leyden 1843, 38.
16. Bogaers, J. E., Maastricht, in: *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1956-1960 en 1963-1966, passim. Zie ook noot 7.
17. Museumkelder Derlon, Plankstraat 21, Maastricht. Geopend zondagmiddag 12-16 (gratis) en verder op afspraak (VVV-Maastricht, Kleine Staat 1, tel. 043-252121). Reserveringen voor exclusieve ontvangsten e.d.: Hotel Derlon, Maastricht, tel. 043-216770.
18. Het onderzoek werd verricht door het dendrochronologisch laboratorium van het Rheinisches Landesmuseum Trier, o.l.v. E. Hollstein en M. Neyses.
19. Zie noot 5, maar ook noot 7. Voorts: A. Verbeek, in: *Bonner Jahrbücher* 158 (1958), 346-371.
20. Opgraving geconserveerd onder de Schatkamer St. Servaaskerk, ingang Vrijthof, Maastricht (alle dagen geopend vanaf 10 uur; opgraving toegankelijk op verzoek). In voorjaar en zomer 1989 wordt een grote opgraving uitgevoerd aan de achterzijde van het *Generaalshuis* aan het Vrijthof (info in het Generaalshuis, Vrijthof 47): kloosterbebouwing van 12de tot 17de eeuw, resten van een 10de- en 11de-eeuwse palts.